

A. Krymskyi

“HISTORY OF THE KHAZARS” (UNPUBLISHED FRAGMENTS) /

Compl. by O. Bubenok, O. Khamray and V. Chernoiivanenko

O. Bubenok

DSc (History), Professor

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

helgebub@i.ua

O. Khamray

DSc (Philology), Senior Fellow

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

akhamray@yahoo.com

V. Chernoiivanenko

PhD (History), Associate Professor

Department of History

National University of Kyiv Mohyla Academy

8/5, Voloska Street, Building 5, Kyiv, 04070, Ukraine

chernoiivanenko@gmail.com

This publication is based on known fragments of the second part of the monograph “History of the Khazars” by the outstanding Ukrainian Orientalist Academician A. Yu. Krymskyi. This manuscript is kept in the funds of the Institute of Manuscripts of V. Vernadsky National Library of Ukraine. This part is dedicated to the events of the beginning of the 8th century, when the Arabian-Khazarian wars took place.

Keywords: “History of the Khazars”, A. Yu. Krymskyi, Ukrainian Oriental studies, Khazars

A. Ю. Кримський

“ІСТОРІЯ ХАЗАР” (НЕОПУБЛІКОВАНІ ФРАГМЕНТИ) /

Підготовка до друку: О. Б. Бубенок, О. О. Хамрай, В. В. Черноіваненко

У рік 100-річного ювілею Національної академії наук України в журналі “Східний світ” продовжується публікація відомих нам фрагментів другої частини монографії “Історія хазар” видатного українського орієнталіста академіка А. Ю. Кримського. Основою ж для цієї публікації стали сторінки рукопису, що зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. При публікації цього тексту ми намагалися зберегти усі особливості оригінального тексту, роздрукованого на друкарській машинці. Запропонований увазі читачів фрагмент присвячено подіям початку VIII ст., коли відбувалися хозарсько-арабські війни, що вплинули на історію не лише Хозарського каганату, а й Східної Європи та Кавказу.

© 2018 O. Bubenok, O. Khamray and V. Chernoiivanenko; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

ОМЕЙЯДСЬКИЙ ХАЛІФАТ В VIII в. ПОНОВЛЯЄ СВОЇ АТАКИ
НА ХАЗАРСЬКУ ЧАСТИНУ ЗАКАВКАЗЧИНИ.
ТРИЦЯТИЛІТНЯ НАПРУЖЕНА БОРОТЬБА АРАБІВ ТА ХАЗАРІВ
МІЖ 708–737 рр.: ХОЧ КІНЕЦЬ-КІНЦЕМ ХАЗАРІВ ІЗ ЗАКАВКАЗЧИНИ
ВИТІСНЕНО (ЩЕ 727), АЛЕ САМУ ХАЗАРЩИНУ ЗВОЮВАТИ АРАБАМ
НЕ СИЛА. ЗАГИБЕЛЬ ОМЕЙЯДСЬКОЇ ДИНАСТІЇ (750)
СТАЄ ГРАНЮ ДЛЯ ИНШОЇ ХАЛІФАТСЬКОЇ ПОЛІТИКИ

Панування халіфа Валіда I (705–715) вважається з погляду арабської військової слави за один із найблискучіших періодів. На далекому заході, коло Атлантицького океану араби перейшли з Африки в Іспанію і здобули цю країну для халіфату (710–712), залишивши в назві Гибралтарської протоки (“Джебаль ат-Тарик”) пам’ять про арабського воєводу завойовника Таріки. На крайньому сході Халіфату хорасанський намісник Котейба (з 705) переступив на той беріг р. Аму-Дар’ї, де сюзеренами над дрібними князівствами Міжріччя були Китайці, що тут панували (після знищення великої тюркської держави 659), як пам’ятаємо вже, півстоліття, – і от менше ніж за десять літ бухарсько-харизмське Міжріччя і навіть деякі землі по той бік ще й Сир-Дар’ї (Фергана, Ташкент) прилучено було до халіфату. А на північ од свого дамаського кордону арабська держава за халіфа Валіда I намагалася розповсюдитися через всю Малу Азію до візантійської столиці Царгороду і через Вірменщину та Закавказчину – на північний Кавказ, тобто аж у властиву державу хазарську.

Тут діячем був Омейяд Масляма – брат халіфа Валіда I (705–715) і ще трьох дальших халіфів (вони, рідні Маслямині брати, були оці: Солейман 715–717, Йезід II 720–724, Гишам 720–743).

Найбільше діла в перші два десятиліття VIII століття мусів мати Масляма з візантійцями, аж поки в 716–718 рр. рішуче одігнав Масляму од царгородських стін візантійський імператор Лев Ісаврієць і тим самим позбавив арабів надії заволодіти й Малою Азією, саме ж іменно тією територією, де жили справжні греки, а не греко-піддані народи. Все ж хоч і як повинна була одтягати візантійсько-арабська боротьба Маслямину увагу од Закавказчини й хазарів, він кавказького фронту таки не забував і довга арабсько-хазарська війна VIII віку провадилася, починаючи з 708 р., напружено, з перервами невеликими, літ понад три й дцятєро, мало ще не до кінця омейядської династії, аж поки араби, не вважаючи на свої успіхи в південному Кавказі, всеж мусіли покинути думку про завоювання властивої хазарської держави, або кавказької півночі, і обмежитися на ближчих територіальних смугах.

Ця кавказька війна VIII в. залишила в епічних арабських переказах сильний слід. Оповідання про неї прикрасилися всякими легендарними подробицями й нагадують собою ті героїчні, передіслямські або ранньо-іслямські оповідання, що звуться “ейаймаль-Араб” (пам’ятні геройські дні давніх арабів). В них арабські лицарські дії обмальовано в чудесних надприродних тонах; борцям ісламу пособляють сили небесні, з’являючися перед ними в подобі блискучих прихильних витязів і т. д. Багато витязів з таких легендарних переказів про цю боротьбу на Кавказі в першій половині VIII в. ми знаходимо в перській переробці 963 р. арабської історії Табарія. Цю перську (т. зв. Баль’амієву) переробку з її епічними пересадками й хронологічними неточностями переклали османські турки на свою мову в початках XIV в. і вона поклала свій протисторічний слід на дальшій турецькій історіографії, XVI і XVII вв. Це одбилося й на європейській науці: котрі європейські орієнталісти XIX в. користувалися перським переробленим Табарієм X в. або пізнішими турецькими хроністами, ті повносили і в європейську історіографію багацько непевного елемента, саме ж в оповіданнях про арабсько-кавказькі події другої половини омейядського періоду, себто першої половини VIII в.¹; Арабський Табарій (пом. 923)

нічого того не має, ще є в його перській переробці 963 р., і дає про арабсько-кавказьку війну VIII в. лиш сухі, короткі згадки. Трошки ширші подробиці знаходимо ми в “Книзі завоювань” Балазорія IX в.; дещо не без хаотичности подає нам історик Якубій IX в.² Чималі, та й дуже важливі доповнення до арабських джерел черпаємо ми з старої історіографії вірмено-агванської, вряди-годи – із візантійської. З усіх названих джерел картина виходить зовсім не така блискуча, як в епічних “ейаймаль-Араб”³.

Заганятися з Вірменщини на територію хазарської Агванії, геть аж до Дербенду, траплялось арабам іще й до Маслями. Року чи то 698⁴, чи то 701⁵, будь-як-будь, ще за Валідового батька, халіфа Абдальмалика, арабське військо, що воювало й угамувало непокірну Вірменщину, вдерлося було “поспішно, в країну агванців до Чора”⁶. Може повстанці прохали допомоги в хазарського хакана, і арабам треба було затамувати Дербендський просмик, щоб тудию ніяка допомога не могла прийти. Та вірменсько-візантійські стратегічні справи, коли вірмени з своїми спільниками заперли залишену в них арабську залогоу в місті Двіні, приневолили Абдальмаликових вояків не про Чорський просмик думати, а поспішити з Агванії у Вірменщину на допомогу своїм землякам в облозі. Ясно, це ще не був ніякий початок халіфатської війни проти хазарів⁷.

Допіру в рр. 708–710 арабсько-хазарська війна справді почалася. Масляма двічі вирушав із Азербайджану до Закавказчини проти “тюрків”, як їх зве історик Табарій замість сказати “проти хазарів”. Масляма, каже Табарій, “здобув кріпости й міста”⁸ і доходив навіть до Дербендської брами, і роком 690–709-м датуються найстарші арабські монети, биті в Аррані – настільки араби вже тут були почували себе тоді панамі. Який одначе кінець був тим Маслямим геройствам в Аррані та Ширвані, про те арабський літописець мовчить, а ми той кінець знаємо з історика агванського: того таки самого 710 р. крізь Дербендську браму з-за гір “виступив володар хазарів” (значить, сам хакан) з 80.000 війська і одібрав од таджиків (“арабів”) Агванію⁹. Араби, правда, і потім, у 712–715 р.р. знову вдерлися в васально-хазарську князівську Агванію, ба навіть переходили через р. Куру в тую агванську (точніше уже ширванську) територію, що безпосередньо перебувала під рукою хазарів¹⁰. Нарешті в 717 р. (на другий рік халіфування Солейманового¹¹) виступив сам Масляма. Він дійшов до Дербенду, і там його зустріли “гуньські” війська, що сиділи в дербендській твердині. Араби, каже вірменин Гевонд, сучасник подій, розбили тут гуннів і почали руйнувати стіни й башти дербендської твердині; але каже той Гевонд, знайшли тут старий напис імператора Маркіяна V в. і, або забобонно перелякавшись, як думає Гевонд, або маючи надію використати твердиню ще для себе, “позбирали мулярів та й поновили стіну, що були зруйнували”. З Маслямою було військо не тільки арабське: до його прилучивсь, неволеючи доброю волею, дехто з агванських владущих патрикіїв¹². Із своїми численними ратниками перейшов Масляма Чорський просмик, тільки ж попростував не на внутрішню столицю Баланджар, де перебував тоді хакан, а на другу хазарську столицю, на надкаспійський Семендер, або, як його зве Гевонд, на “гуньський город Тарку”, і розташувався коло Тарку з своїм обозом. “Та вже не зміг він ізвідти вийти”, каже агванський дієпис¹³, бо тамошня людність, “побачивши хижаків, що на них наперли, негайно про це сповістили царя, хазарського хакана¹⁴, себто послали вістовців до Баланджару. “Тоді хакан з величезним військом і могутніми витязями, що про їхню силу ходила слава у всіх народів, поспішив до Тарку і розкинув свій стан недалеко стану арабського. Багато днів вони воювалися не загонами проти загонів, а через єдиноборців. Хакан одтягав днину рішучого бою, аж доки прийшов йому на підмогу із своїми загонами воевода Али-тархан. Масляма, побачивши такі великі сили, вирішив урятуватися втечею. Він наказав своїм воякам позапалювати сильні огні в своєму обозі (щоб одурити ворогів), а сам покинув усе те, що везлося в обозі, покинув харем, усіх

слуг і всяку челядь, і з самими вояками швидко попростував до кавказьких гір. Довелося йому, щоб пробити шлях, вирубати ліс, аж поки він ледве-ледве втікши від ворога, повернувшись із країни гуннів до своїх (тобто, до Азербайджану), серцем розбитий, стидом укритий”¹⁵. Це було 717 р. Хазари погналися за Маслямою до самого Азербайджану і арабський дієпис Табарій під цим 717=99 р. мусив зазначити, що “тюрки” напали на Азербайджан і повбивали багато мусульманського люду¹⁶, але – потішає Табарій – новий халіф Омар II вирішив проти них свіжі арабські загоони, і вони тих тюрків – кого прогнали, кого повбивали, а п’ятьдесять бранців привели до самого халіфа. Не вважаючи на ці потішливі для арабів Табарієві слова, ми бачимо, що десятилітнє воювання араба Маслями (707–717) закінчилося повною перемогою хазарського хакана¹⁷.

Здається, однак, на території хазарської Надкавказчини арабам все ж пощастило підготувати для себе деякий ґрунт: пощастило їм в цих десятироках таки викликати де які внутрішні ненагоди. А саме – серед аланів. Алани (осетини) доти були васально-піддані хазарам, і мати свого національного володаря. Теофан Візантійський навіть зберіг нам ніби ім’я (направду ж – титул) того агванського династа: <...>¹⁸; він обмалював його політичну міжнародню поведінку того часу (близько 710 р.), як дуже незалежну од хакана¹⁹. Тепер, одігнавши Масляму, хазарський хакан мусив аланів приборкати за їхню, надто для нього незручну, самостійність та безперечно і за зносини з арабами. Табарій під р. 721=103 зазначив це дуже лаконічно: “Тюрки грабіжно налетіли на аламанів”²⁰. Інакше сказати: хакан наслав на аланів карні загоони.

Масляма, після своєї поразки в Хазарщині 717 р., зазнав другого року (восени 718) ще тяжчої невдачі на іншому фронті, бо це ж тоді Лев Усаврієць одбив його од Царгороду²¹. І ось, після де якої перерви, замість скомпромітованого Маслями виступає літ на шестеро, для боротьби з хазарами в їх корінній землі, інший арабський вождь – витязь, новий “емір Вірменщини та Азербайджана” Джеррах року мабуть 722²² або 721²³. Тай Джеррархів кінець вийшов, літ за якихсь п’ятеро, гірший ніж Маслямима поразка.

Розпочиналися Джеррархові дії так добре, що ніхто не міг би ворожити йому недоброго кінця. Найперше він натурально повинен був пройти через хазарсько-піддану (а на думку арабів – через халіфатсько-піддану князівську) Агванію, чи як тоді її вже всі звали на арабський лад – через Арран. Джеррах тут, показайськи, понавдив навіть деякі свої порядки, чисто мирного характеру. В головному місті Аррана Барді (давньому Партаві), де Джеррах побув якийсь час, донесли Джеррархові, що тамошні міри та ваги недобрі й несправедливі. Джеррарх скасував тії арранські міри, а натомість запровадив свою точну міру, що її так і назвали “Джеррархова”; “і тією мірою користується тамошня людність навіть до наших днів”, завважає арабський історик IX в.²⁴ Це свідчило, що Джеррах почував себе в Закавказчині вже господарем-адміністратором, та йому не це було важливо, а дальша мета. Він перейшов на північний беріг р. Кури і – в напрямі до Дербенда – “пішов проти хазарів”, як каже Балазорій²⁵, або “в землю тюрків”, як висловлюється Табарій своєю консервативною традиційною термінологією²⁶ і здобув Джеррарх у свої руки Баланджар і прогнав тюрків і потопив у воді їх дітей їхніх з ними, а чимало в полон побрав і здобув твердині сусідні з Баланджаром²⁷. Саме тоді хазарський хакан помер²⁸; це напевне й допомогло Джеррархові так вільно орудувати в Дагестані. Та зімвувати в далекій Хазарщині Джеррах не зважився, повернувшись до закавказького краю, до Аррану, і там його армія пересиділа зиму, хто – в головному арранському місті Барді, хто – близесенько до свого азербейджанського кордону, в м. Бейлекані (коло пограничної р. Аракса, недалеко того місця, де р. Аракс вливається в р. Куру)²⁹.

А другого року Джеррах, країною абхазів ідучи, знову вступив до Хазарщини³⁰. Коли під країною абхазів ми розумітимем Абхазчину³¹ чорноморську, то це значи-

тиме, що Джеррах увійшов до Хазарщини цим разом не коло Дербенду, а кризь просмик Аланський або Даріяльський, і з тим у згоді стоїть звістка у Табарія під 723 роком. Аланів, каже Табарій, Джеррах звоював та й ударив на міста й твердині позаду Баланджара, де й здобичи набрав силу³² тим часом владу над хазарами взяла в свої руки мати вмерлого кагана (хаканів син-наступник видко був неповнолітній)³³. Звалася вона Барсбіт (= княже-барс)³⁴; не женучися за дослівністю, можна це ймення перекласти: “Цариця грізна як той барс”³⁵ Була з неї, видко, жінка мужня й важлива. Вона наказала воєводі Тармачеві зібрати велике військо хазарське, взяти з собою й молодого хаканенка³⁶ та й напреди тим військом на ворожий південь – на халіфатську Закавказчину ба й далі, в Азербайджан. Тармач вирушив кризь Дербендську браму, налетів на арранське, близько-сусідне з Азербайджаном, місто Байлекан коло р. Аракса, отее, де зімувала була частина Джерраха військова, та, не затримуючись тут (хіба, може, покаравши арабських прихильників). Тармач перейшов через р. Аракс і опинився в Азербайджані (на дорозі до Ардебіля)³⁷. Тут на великому шляху до Арделіля, лежало по правому березі р. Аракса прикордонне азербейджанське місто Варсан, серед степової рівнини (“сахра”). Джеррах перестрів хазарів коло Варсана, дав їм тут бій, але наслідки його були такі, що хазари не повернули назад до Аррану, а посунулися таки далі по Азербайджану, шляхом до великого торгового азербейджанського міста Ардабіля³⁸.

Воєвода Тармач орудував в цій чужій країні чи не років двоє. Він накоїв сильні спустошення в Ардебілі, звідти пішов на захід у напрямі до Вірменщини й поруйнів Гандзак Тебрізький, місто, де за сасанідів був славний зороастрійський храм огня “аташ и богаван”³⁹, а звідти звернув “до р. Дебіля, в області Азербайджана, в чотирьох фарсах” од границі Вірменщини⁴⁰. Коли мова йде про тую ріку Дебіль, що на ній стояла однойменна вірменська столиця (по вірменськи “Двін”), то це значило б, що хазарське військо під проводом воєводи Тармача, іншим шляхом, уже встигло перейти назад через р. Аракс на її північний берег і знаходилося недалеко вже й од своєї хазарсько-підданої Закавказчини. Правдивіш одначе буде думати, що хазари через р. Аракс у Вірменщину не переходили, а залишалися ввесь час в Азербайджані, де й орудували то там, то ближче, то дальше од м. Ардебіля: ріка, до якої вони оце звернули, це напевне була не ріка “Дебіль”, а ріка “Ардебіль”, у своєму долішньому течінні; вище в її басейні стоїть місто Ардебіль⁴¹. Та хоч би де вони не були тоді, Джеррах бажав неодмінно одрізати їм поворот додому, до Хазарщини, і тому він, з арабським військом, раптом налетів на хазарів коло тієї ріки. Тут він і знайшов свою загибель: “хазари розбили ісмаїльські війська на голову⁴²; “в бою загинули, як мученики за віру, і Джеррах і всі, хто з їм був, а тому й ріка ця здобула назву “нагр Джеррах”, так само недано Джерахове ім’я одному з її мостів”⁴³. Сталася ця катастрофа для арабів, міркуємо, десь так року 107=725-го⁴⁴. До візантійців, як це часто траплялося, чутка про таке нещастя для “сарацинів” дійшло десь не одразу, а так, роками двома пізніш, і в літописі Теофана Візантійця ми (під р. 6220) читаємо злорадніший запис: “Цього року син хакана, володаря Хазарщини, ходив війною проти Медії (Азербайджана) та Вірменщини⁴⁵ і, знайшовши тут Гараха, вождя сарацинського, убив його з цілим військом та й, набравшись здобичі в Вірменщині та Медії (Азербайджані), одійшов, а арабам завдав великого жаху”⁴⁶.

Значить усі протихазарські походи героя Джерраха 725 р., що попередю дійшов був на півночі не тільки хаканської столиці Баланджару, ба побував і поза Баланджаром, своїм остаточним наслідком не тільки не забезпечили за мусульманами хоч би Закавказчину, ба навпаки затягли хазарів, наче справжніх господарів, навіть у південний Азербайджан, в округи Ардебіля та Тебрізу і не відомо було, чи пощастить вибити їх з того азербейджанського кишля, де вони любісенько загніздилися.

Халіф Гишам мусів рятувати становище. Знов виступив на сцену його брат Масляма, що безперечно бажав затерти неславу од своєї не дуже давньої ганебної

втечі з хазарської землі. Року 725=107 халіф Гишам доручив Маслямі знову бути еміром над Вірменщиною та Азербайджаном⁴⁷. І от Масляма проти хазарів, котрі не вернулися додому, а загніздилися в Азербайджані (може навіть знову прибулими хазарськими силами), вирядив авангардне військо, що на чолі його стояв Саїд аль Харашій⁴⁸. Хазари тим часом весь свій обоз, награвовану здобич та захоплених бранців, що їх було тисяч десятеро (цифру називає Якубій), отаборили в околицях Ардебіля, а самі пішли в напрямі до Аррану й стали облогою коло міста Варсана, з правого або південного берега р. Аракса; по другому боці Аракса лежав уже Арран⁴⁹. Доки вони поралися коло Варсану, Саїд аль Харашій (рік це був 725), прибувши на азербейджанську територію з авангардом, і, не чекаючи, доки наспіють головні арабські сили з самим Маслямом на чолі, самостійно напав на покинутий хазарський обоз коло Ардебіля і одзволив усі десять тисяч мусульманських бранців⁵⁰, а тоді кинувсь на те хазарське військо, що стояло коло Варсану. Хазарська армія перестріла арабів, “тих хижаків, що хазарський обоз пограбували”⁵¹. Одбувся коло Варсану бій. Араби хазарів розбили і захопили почесний трофей, мідний військовий прапор⁵². Якубій араб оповідає чистісеньку байку (а ні в сучасника подій Гевонда, а ні тверезого Балазорія її нема), ніби в варсанському бою проти Саїда аль Харашія загинув молодий хазарський царевич, і Саїд ніби одіслав його голову, найкращі, мовляв, “сполія опіма”, до халіфа Гишама⁵³. Але й без такого трофею поразка для хазарів вийшла дуже небезпечна. На півночі од Аракса й р. Кури, на тим великім шляху, кудю хазарам слід було вертати до свого краю, Саїдові араби взяли в свої руки обидві закавказькі столиці – і Барду, і Кабалу (вона ж і Хазари)⁵⁴, – ото ж тому хазарському війську, що його добре побив Саїд десь під Варсаном, треба було шукати якоїсь глухішої дороги. Хазари таку дорогу знайшли і через якийсь закуток в Азербайджані, перебігли манівцями до Аррану⁵⁵, а гордий своєю перемогою Саїд аль Харашій сповістив халіфа Гишама про все добре, що сталося для мусульман.

Та головний військовий вождь Масляма, заздрий проти Саїда аль Харашія за його блискучий успіх, надіслав до нього гнівний лист, повний докорів за те, що Саїд самотужки насмілювався напасти на вороже військо з самісінькою своєю авангардою, не дочекавшись доки прибуде з більшими силами сам Масляма. Того мало, Масляма скинув Саїда-переможця з усякого військового командування, зламав для неслави ратище його військового прапора, звелів його (переможця) за непослух забити в кайдани й засадив його до в’язниці, потім до другої в тих двох містах, відкіля хазари приневолені були вийти – і попереду кинув Саїда в тюрму м. Кабали, а потім перевів в м. Барду теж до в’язниці⁵⁶. Що правда, халіф Гишам дав розпорядження випустити героя Саїда на волю, та вже команду над арабським військом узяв у свої руки тільки Масляма⁵⁷.

Масляма вже не наздогнав недобиті рештки хазарів, вони крізь свій Дербенд проскочили до себе на батьківщину⁵⁸, але зате Масляма дуже успішно порався (726) в недавніх хазарсько-підданих володіннях в Закавказчині, приводив до послуху халіфатським арабам усіх закавказьких, недавно ще вірних хазарам, цариків та князів, одного по одному. До нього приходили з покірними посольствами ширваншах, табасараншах, представники лезгинів і інших⁵⁹.

Нарешті Масляма (живовидячки р. 726–727)⁶⁰ підступив до Дербендської брами або, як вона вже по арабськи звалася – до твердині Баба. Фортецю хазари схороняли, і в ній сиділа якась тисяча хазарських родин. Масляма став облогою коло твердині, що заступала йому хід до хаканової землі, та й почав стінобитними машинами розбивати її мури. Попереду тієї машини пускали в стіни велике каміння, потім Масляма, бачачи, що стіни не піддаються, сказав стріляти з машин грубими залізними брилами, надавши їм таку форму, як у камінних брил. Та твердиня стояла непорушна; й хазарські її оборонці не здавалися. Масляма тоді звернув увагу на те по-за стінами джерело, що з нього кріпость через водопровід пила воду;

водопровід був зроблений ще за часів Хосрава I Ануширвана, літ тому більше як півтора ста. Щоб отруїти питну воду, Масляма привіз до джерела чимало корів та овечок, сказав їх зарізати і закидати джерело їхніми кишками та калом. За одну ніч вода в кріпості засмерділася – в ній заплодилася черва, і хазари, що досі так уперто і незламно обороняли твердиню, найближчої таки ночі повтікали з неї. Масляма заволодів Бабом (був це рік, здається, 728), звелів вичистити басейн для води, полагодив усе те, що зруйнувала облога, і збудував у кріпості великий склад-арсенал для зброї, для пашні, для всякої харчі арабському війську. Поселив він у Дербенді 24.000 сирійських арабів, здатних до військової служби⁶¹. Словом, поведився Масляма в Дербенді так, як у місті, що вже не на короткий час, а надовго й органічно перейшло під халіфатську владу.

Араби мовчать, чи пішов Масляма з Дербенду в Дагестан аж до столиць хазарського хакана. У Якубія, правда, лаконічно читаємо, що 109=727–728 року, виступив Масляма походом проти “тюрків” (не сказано, щоб на столиці), захопив їх Аланську браму (значить, коло Грузії) і мав сутичку з хаканом⁶². Який був наслідок тієї сутички, Якубій не пише. Табарій, а він датує цю подію 110=728–729 р. каже, що десь коло Аланської брами Масляма й хакан воювалися якийсь місяць, по тім настав сильний дощ, і хакан утік (газама), а Масляма вернув (ражаа) до халіфатської землі⁶³. Справжній фінал цієї Масляминої експедиції пізнаєм ми з літопису Теофана Візантія, де під роком 6221 читаємо: “Цього року Масалма ходив війною в землю тюрків, і одбувся між ними бій, із обох сторін упало людей багачко; та Масалма перелякався і втік по границях Хазарії.”⁶⁴ Теофанова дата (6221) має відповідати більш-менш 728–729 р. нашої ери. А ще двома роками пізніше під р. 6223, тобто десь бл. 730–731 Теофан далі зазначає⁶⁵: “Цього року ходив Масалма війною на Туреччину і, перейшовши за Каспійську (Дербендську) браму, злякався й утік назад”. Те саме свідчать і сирські звістки⁶⁶. Ясно, що після того в Закавказчині, серед місцевих цариків та князів, на півдні од Дербендської брами, арабська влада захиталася⁶⁷, хазари бл. 7301 напевне знов у Закавказчині над Курою розпаношилися⁶⁸.

Халіф Гишам побачив⁶⁹, що замість не завсіди щасливого в хазарських боях Маслями, треба дати арабським воякам іншого вождя проти хазарів⁷⁰. Такий знайшовся – теж халіфський брат, тільки не рідний, а з перших, Мерван (той, що потім був останнім омейядським халіфом). Він і досі хоробро був воювався разом з Маслямою проти хазарів “і чинив серед них страшні спустошення”⁷¹. Траплялося, що Мерван, узявши з собою з Масляминою війська недуже великий загін, кидав головне арабське військо на скількись днів і відважно бився з ворогами на власну руку. Араби бувало казали Маслямі, що “десь-певне Мервана й на світі вже нема”. Тільки ж пропащий Мерван знову повертався, вчинивши чимало партизанських подвигів⁷². Отого Мервана-омейяда халіф Гимаш і поставив замість Маслями на чолі арабського війська Кавказу. Було це, як видно, в 730-х рр., в першій половині десятиліття.

Вибір вийшов для арабів щасливий аж-аж Мерванові й судилося вирівняти арабо-хазарську границю та забезпечити за арабами Закавказчину. Тільки ж, щоб одбити у хазарів раз на завжди охоту повернути собі свою дотихчасову Закавказьку територію, де вони з часів імператора Гераклія держалися були вже ціле століття, Мерванові довелося не обмежитися заспокоєнням Закавказчини, але, заспокоївши її (на що літ з пару запевне треба було витратити), вдарити, як це й Масляма був робив, на саме гніздо хазарів. Мерван поклав піти рішучим походом на північ од кавказького хребта, в Дагестан, проти обох столиць хазарського хакана.

Року 735=117⁷³ Мерван повів наступ на Хазарщину так, щоб араби насунули на хакана одразу з обох кавказьких просмиків. Крізь Дербендську браму вирядив Мерван частину свого війська під проводом двох своїх тямущих воєначальників, а сам поклав продертися в Хазарщину крізь браму Аланську⁷⁴. Ті араби, що вийшли

походом з Дербенду, пішли на надморську столицю “землі гуннів”⁷⁵, значить на Семендер, або Тарку. Вони теє місто захопили, і завзяті “гунни”, побачивши, що ворог переміг, стали викидати своє добро в море, кидалися й самі в безодню морську; хто з хазарів там живших zostався, тих араби побрали в полон⁷⁶. Не менш щасливо воював і сам Мерван крізь браму Аланську, себто проти внутрішньої хаканової столиці – Баланджара. Арабські сили були такі великі, і лиха доля надкаспійської столиці, Семендра, дала хазарському хаканові таку добру науку, що він, здається, вирішив не наражати другу свою столицю на таку саму небезпеку⁷⁷, а надумався попросту одурити Мервана – обіцянкою, що він – хакан перейде на іслямську віру, аби араби не скидали його з влади. І, як запевняє Балазорій, хазарський хакан справді перейшов на іслам, а з ним чимала група і інших хазарів⁷⁸. Оце, що каже Балазорій про хаканове поіслямлення (нехай би і не щиро) не стверджується у інших ранніх арабських дієписів; а пізніший обережний і критичний історик XIII в. ибн-аль-Асір хоч не мав книгу Балазорія перед очима, вважає за потрібне зазначити в своїй історії лише те, що Мерван, перейшовши і Баланджар і Семендр, дійшов по Хазарщині ще далі, до якоїсь “Білої” (по арабськи “Бейда”) – тобто чи до “Білої води”, чи до “Білгорода” (по арабськи город – рода жіночого), і там був тоді хакан⁷⁹; та хакан із Білгорода втік. Про іслям у ибн-аль-Асіра нема ані згадки⁸⁰. Тільки ж коли ми навіть цілком повіримо не ибн-аль-Асірові, а Балазорію, що хакан хазарів перейшов на іслам, то разом з тим повинні будемо думати, що у розумного, проникливого Мервана одразу-таки не було ніяких ілюзій про якусь надмірну щирість такого хазарського переходу на мусульманство. Він напевне розумів, що з хаканового боку був це тільки тимчасовий маневр. Не дурно ж Мерван не покинув на місці в надкавказькій Хазарщині гурт тих хазарів, котрі справді пристали до ісляма, а пересилив їх аж у Закавказчину, на південь од Дербенду, а оселив серед лезгинів⁸¹: боявся Мерван видко, що, коли він з арабським військом одійде, а новонавернені мусульманські хазари зостануться сами серед маси своїх земляків, то на них упаде пімста і од тих ворожих арабам земляків і може й од самого “новонавереного” хакана за їхнє прихилля до арабських завойовників. Діялося це все, коли приймемо дату ибн-аль-Асірову, року 737.

Піля того Мерван порядкував у ближчій надкавказькій Хазарщині (заразом і в Вірменщині) це лиш семеро, побільше приборкуючих гірських князів та цариків і накладаючи на їх чималу данину, безперечно більшу, ніж вони були платили хазарському хаканові. Данина арабам – то, найпередше, була пашня; її гірняки повинні були щороку постачати до дербендського зерносховища; та ще кожне гірське князівство мусіло, теж само, платити дань халіфатові молодими людьми: чи то парубками, чи дівчатами, “високими на зріст, чорнявими, чорнобривими, з довгими віями”, з декотрих гірських князівств щорічно число таких невільників виносило тисячі дві душ⁸². Вірменський історик того часу, духовна особа Гевонд, обмальовує Мерванову адміністративну діяльність дуже похвальними барвами. Мерван, каже він (найбільше правда, маючи на думці свою рідну Вірменщину) “поклав край усяким утискам та насильствам. Він казав карати смертною карою, на шибеницях вішаючи, злочинців, злодіїв, розбійників та інших ворогів доброго ладу; та ще поперед, всім тим, кого засуджували на смерть, одтинали кінці рук і ніг”⁸³. Одначе вільнолюбивим кавказьким гірнякам, що й досі вважають грабіжки за велике геройське лицарство, всякі такі Мерванові заходи та накладення од Мервана тяжка данина (багато молоді, багато пашні) аж ніяк не могли припадати до вподоби, і гірняки в ряди-годи чинили повстання проти непроханих господарів-арабів⁸⁴. А по допомогу вдавалися не до кого, як до хазарського-таки хакана; видко, що про свій іслям він не довго пам’ятав. Ба навіть у ближчому до арабів закавказькому Ширвані князі не надто охотилися додержувати вірність арабам і платити накладені великі податки; що, правда, ширванців Мерван швидко спромігся приборкати і не тільки забезпечив

щорічну од них виплату 10.000 мір зерна для дербендського зерносховища, бай на-
клав на ширванського володаря ще й таку повинність, щоб він був у авангарді му-
сульманського війська, коли воно йде походом на землю хазарів, і в арієргарді, коли
воно з землі хазарів вертає⁸⁵.

Кінець-кінцем Мерванова енергія не дала арабам влади над хазарами. Після за-
гибелі недовгочасного дамаського халіфа Валіда II (744) Марван мусів покинути
надкавказьку Хазарщину й Кавказ та й поспішити до омейдянської столиці Дамаска,
де почалися усобиці, і тії усобиці незабаром за декілька літ у середині VIII століття
довели всенюк династію омейядів до загину. Хазарщина зробилася тоді цілком
вільна од ворога. Нова династія халіфів, аббасиди, забезпечивши за собою володіння
кавказкими просмиками, в середині 750-их рр.⁸⁶, вже на хазарську територію поза
Дербендську браму не пнулися, а намагалися встановити з великою хазарською
державою мирне сусідкування, як рівні з рівними.

ПЕРЕНЕСЕННЯ ХАКАНОВОЇ СТОЛИЦІ (бл. 737 р.)
З НАДКАВКАЗЧИНИ НА УСТЯ р. ВОЛГИ (ІТІЛЬ)

Як бачимо, довгая, більш як тридцятилітня, безмалъ навіть сороколітня кавказь-
ка війна VIII в. між омейдянськими арабами та хазарами за те, кому панувати над
агванською, чи “арранською” Закавказчиною (по-теперішньому, над “закавказьким”
або “радянським Азербайджаном”) закінчилася, можна сказати, все ж на користь
арабам, хоч і для хазарів зовсім почесно. Але одним з дуже великих наслідків трид-
цятирічної омейядської арабо-хазарської війни було те, що хазари перенесли го-
ловну резиденцію великого хакана геть далі од кавказького кордону, бо виявилось,
що Баланджар і Семендер занадто вже до кордону були близькі.

Новою хазарською столицею ставсь У т і л ь, на устях тієї одноіменної ріки, що
потім звалася Волга; топографічно, виходить, нова хазарська столиця розгорнулася
недалеко теперішнього Астрахану.

Коли саме, якого року, перенеслася хаканська резиденція з Надкавказчини до
устів Волги, це не ясно. Масудій X в. каже, ніби “престіл царства хазарського” пе-
ренесено до Утілю ще за перших часів ісламу, а саме ніби це сталося тоді, коли ге-
рой Сельман (значить 650 року) вдерся в Хазарщину й здобув тодішню столицю
Семендер⁸⁷. Та цій Масудієвій звістці аж ніяк не можна повірити. Жоден з інших
давніх арабських істориків не каже, щоб Сельман захопив надморський Семендер:
він бо пішов на внутрішньо-дагестанську столицю Баланджар і там загинув. До
того ж Сельманова експедиція закінчилася так сумно й ганебно для завойовників-
арабів і так щасливо й славно для хазарів, що переносити після неї хаканову резид-
енцію кудись на одшиб не було ще жодної причини. Єдине правдиве, що можна б
виснувати з Масудія так це от що: в середині VIII в. місто Утіль на устях Волги вже
либонь існувало і мало вже певну політичну і торгову вагу для хазарів. А коли б
можна було пристати ще й другий здогад, що Ітіль був те саме місто, яке в першій
половині VIII в. декотрі арабські письменники звать “Білою” (себто або “Білою во-
дою”, або “Білим городом”) по арабськи “Бейда”), і кажуть, що серед перепитій не-
давньої безмалъ сороколітньої омейядсько-хазарської війни (708–744) дехто з
арабських полководців продирався не тільки до двох столичних дагестанських ха-
зарських міст, ба навіть і до Бейди доходив, то це могло б значити, що він доходив і
до Ітіля⁸⁸. Але все ж Хазарських хаканів ми трохи не до кінця тієї омейядсько-
хазарської війни виразно бачимо то в Баланджарі, то в Семендері, не в Ітілі. Допіру
з часів Мерванових, а саме з 737 р., коли Мерван надто енергійно почав господарю-
вати в хазарській території, перед нами вимальовується картина – що хакан мусів
покинути незручний і неспокійний для нього Баланджар, та й до піро тоді пере-
нісся з усім двором і адміністративним апаратом до далекого Ітілю⁸⁹. Якщо хакан
справді був приневолений навернутися 737 р. до ісламу (так бо каже Балазорій), то

в далекому од арабів Ітілі він міг вільно одіхнути та й одмити з себе всяку ісламську благодать. Звідти-таки ж, не звідки як Ітілю хакан безперечно нав'язував і ті зносини з лезгинами або ширванцями, що, як ми бачили, завдавали клопоту Мерванові за останніх літ його перебування на Кавказі.

При нагоді завважимо, що літами стома пізніш, коли відносини у хазарів з арабами стали на мирну дорогу і не було вже загрози, що араби крізь Дербендський просмик вороже вдиратимуться в Надкавказчину, ми іноді бачимо резиденцію хазарського правительства не тільки в Ітілі над Волгою, ба й десь недалеко “Каспійської (= Дербендської) брами”, десь над Кавказом. Адже слов'янський первоначитель Кирило-Костянтин у серед. IX в. їздив проповідувати хазарському хаканові християнську віру до “Каспійських воріт”. Можна здогадуватися про одно з двох: або на зимову пору хакан з близькими людьми часом кидав надволзьку свою столицю, той не надто теплий “кишлак” з його лютими заметілями та завальними сніговицями і переїздив на інший “кишлак” до теплішого місця, прим. до первопрестільного Семендару; або, може, навпаки – перебувши зиму в Ітілі, хакан чи не бажав на літо на “яйла-к”, іноді переїздити в прохолодні гори – тоді надкавказькою його резиденцією міг бувати, розуміється, вже не Семендер, а теж первопрестільний город – Баланджар. Будь-що-будь, Надкавказчина не перестала й у VIII–IX-му стол. притягати до себе столичних орудорів Хазарщини, з їхнього надволзького Ітіля.

¹ Серед таких орієнталістичних праць ми мусимо згадати книжку заслуженого орієнталіста д'Оссона. (Пар., 1828). Цілком по д'Оссоні збудував свою студентську роботу В. Григорьев “Обзоръ политической истории хазаровъ” 1835 г., коли авторові було дев'ятнадцять літ; цю В. Григорьеву статтю передруковано в його збірці: “Россия и Азия” (СПб., 1876), ст. 45–65; і її ще й досі, відколи їй сто років минуло, не перестають довірливо цитувати всі російські історики, – неорієнталісти.

² Між арабськими звістками нема повної згоди, навпаки є чимало розбіжностей, надто в хронології.

³ Повинен я зазначити, що, вже як цей розділ був у мене написаний, прийшла стаття Кмошка (Будепейст). Її я не встиг використати.

⁴ Мойсей Каганкатвацій, “Исторія Агванъ”, СПб., 1861, ст. 259.

⁵ Гевандъ, “Исторія Халифовъ”, рос. перекл., СПб., 1862, ст. 12.

⁶ Це так сказано у Каганкатвація. За Гевондом однаке це все, що сталося, одбувалося лиш на території вірменській.

⁷ Тим паче – <...>.

⁸ “Фапаха хосунан ва мадайна” – Табарій під pp. 89. 708 та II=710. Егип. вид., т. VIII, ст. 67 та ст. 74–75.

⁹ Каганкатвацій, рос. ст. 260.

¹⁰ Каганкатвацій, рос. ст. 260.

¹¹ Гевонд, VIII в., “Исторія халифовъ”, рос. ст. 27.

¹² Каганкатвацій, рос. ст. 261, малює одного з таких патрикіїв “ераншагіка Вачагано”. Видко, що в князівській династії мигранідів (ераншасків) боролися дві партії: арабська й хазарська.

¹³ Каганкатвацій, ст. 260.

¹⁴ Гевонд, “Исторія халифовъ”, рос. ст. 28.

¹⁵ Гевонд, “Исторія халифовъ”, рос. ст. 28.

¹⁶ Інакше у Кмошки, ст. 363.

¹⁷ Пор. у Кмошки, ст. 360.

¹⁸ Див. у Теофана під роком 6209, грецький текст, ст. 391–395. У рос. перек. (Москва, 1890, ст. 286–289) ім'я того аланського “владѣтеля” промінено. Чи не тому – що перекладач догадувався про титульність слова “ітакс”. Воно відповідає латинському написанню “вітакса” (прим. у Амміяна), вірменському “бдеашх” і значить більше-менше те, що в зах.

Європі “марк граф”. Див. у Маркварта 168; дещо у Ровлінсона: “Партія” (1873), ст. 23 виноска, ст. 87. Етимологію див. Корш у “Древностяхъ Восточныхъ”.

¹⁹ На цю аланську самостійність, виявлену в 710 рр., звернув увагу і Юл. Кулаковський у своїй статті: “Аланы по свѣдѣніямъ классическихъ византійскихъ писателей” – в XIII книзі “Чтеній в Историческомъ Обществѣ нестора Лѣтописца” (К., 1899); див. ст. 144. Але Ю. Кулаковський не помітив, що це було явище коротко тимчасове і що тимчасовою причиною явилася тодішня боротьба хазарів проти нахожих арабів, а взагалі алани такою самостійністю в Хазарщині не тішилися.

²⁰ Ляйд. вид. II, 1428.

²¹ Див. у Теофана візантійця під р. 6209, рос. ст. 289–294.

²² Див. цей рік у Табарія, саме під р. 722=104; в Якубія, т. II, ст. 375, рос. ст. 1.

²³ Про Джеррарха див. ще бібліографію в “Согд. сборнике” 1934.

²⁴ Балазорій, “Книга завойованнів”, Ляйд., 1866, ст. 206; рос. пер. Жузе, ст. 16.

²⁵ Балазорій, ар. ст. <...>, рос. ст. 16 “Пішов до р. Рубаса”, зазначає Якубій, араб ст. II; 375, рос. 6; Рубас – з південного боку Дербенда.

²⁶ Табарій – під р. 104=722.

²⁷ Так Табарій (під 104=722 р.). У ибн Асіра Джеррарх захоплює ще й Таргу (Кмошко, ст. 364), тобто Семендер. Окрім Табарія див. Якубій X в.: Історія, Ляйден. вид., т. II, ст. 376; рос. Жузе, ст. 6.

²⁸ Про хаканову смерть – Гевонд VIII в., рос. ст. 71.

²⁹ Балазорій IX в., Ляйд. вид., ст. 206, рос. Жузе, ст. 16.

³⁰ Про маршрут на країну абхазів виразно згадує Кагантаквацій, рос. ст. 261 (Хронологічна система в нього, до речі сказати, дуже непевна і поспішає літ на семеро).

³¹ Бо й у Шірвані теж жили абхазы (значить була ще інша Абхазія).

³² Табарій під р. 105=723. Якубій датує Джеррахові похід проти аланів роком пізніше: 106=724, див. араб. ст. II, 394, рос. ст. 7.

³³ Про хаканового того сина див. у Якубія, ар. ст. II, 375, рос. ст. 6; у Каганкатвація, кн. № <...>, роз. № <...>, рос. ст. 261.

³⁴ Гевонд, Історія халіфів, розд. 9; рос. ст. 71. Через т. зв. “звуковий перебіг” важко буває одрізнити в вірменській транскрипції звуки “п” та “б”, але що ім’я кінчалось на “ті”, а на “т”, що це нам свідчить тюркське слово “біті” (= пані, дама, княгиня), яке йде і не перестає бути титулом на Поволжі (<...>, 249).

³⁵ Коли б сліпо покластися на Гевондову транскрипцію, то давалося б мабуть перекласти: “з лицем, як у барса”, “з видом як у барса”; пор. по чувашськи “піт” (або “піль”) = обличчя, лице, вид; в багатьох тюркських мовах і “біт” (поруч поганого значіння є <...>, і “бет” = лице. Та це дуже сумнівно, бо аналогія інших володарських хазарських іменнів каже нам здогадуватися, що треба шукати тільки “барс-біті”, де “біті” є титул з відтінком “цариця, княгиня, пані”, тоді “Барс-біті” значить “цариця-Барс”.

³⁶ Про хаканенкову участь у поході пор. у Якубія II, 375, рос. ст. 6; у Теофана Візантійця під роком 6220, рос. ст. 297 (М., 1890).

³⁷ Гевонд, рос. ст. 72.

³⁸ Балазорій, ар. ст. 206, рос. ст. 16. Балазорій, затушковуючи Джеррахову невдачу, евфемістично висловлюється: “хазари відступили в напрямі до Ардебіля”, тобто “відступили” вперед а не назад.

³⁹ Див. у Гевонда, сучасника подій, рос. ст. 72.

⁴⁰ Ріку “Дебіль” називає Якубій, ар. ст. II, 375, рос. ст. 6; Балазорій такої ріки не називає, а попросту каже про 4 фарсахи од границь Вірменщини, ар. ст. 206, рос. ст. 16.

⁴¹ Що у Якубія (II, 375) замість “нагр Дебіль” слід читати “нагр Ардебіль”, це вже завважив принагідно Маркварт у своїх “Штрайфцюге” (Лпц., 1903) ст. 11, прим. 2.

⁴² Гевонд, рос. ст. 72.

⁴³ Балазорій, ар. стор. 206, рос. ст. 16; Якубій, т. II, ст. 376, рос. Жузе, ст. 6.

⁴⁴ Цей рік (725) найвиразніш впливає з оповідання варданета Гевонда (ст. 71–72, рос. переклад), що жив у тому самому VIII в. В певній мірі стверджується ця дата ще й тим фактом, що 725=107 року для халіфатської Вірменщини й Азербейджана призначено од халіфа Гишама вже наступника Джеррахові (Якубій, т. II, ст. 380 араб; рос. Жузе ст. 6); здається, що Якубієва дата правдива, хоч, загалом кажучи, на хронологію у Якубія, через хаотичність його оповідання, покладатися не зовсім можна, – вона, як і саме оповідання, сильно плутана.

⁴⁵ Про те, що військо хазарське вів справді не молодий хаканенко, а старий воєвода Тармач, візантієць Теофан може й не знав, а може за потрібне справді не вважав зазначити це. І Каганкатвацій (ст. 261) згадує тільки за хаканенка, без Тармача.

⁴⁶ Хронологія у Теофана Візантійського, як відомо, дуже непрозора, бо він, узявши собі створіння світу за еру, кладе тую еру одначе не на 5508 літ перед Р. Х. (як здебільша всі інші), а на 5493 р. перед Р. Х. (це система єгиптянина Панадора); і до того він не завсіди точно пристосовує до цієї ери дату тієї чи іншої події. Теофанів рік 6220 може хитатися між 627–628 р. нашої ери.

⁴⁷ Якубій, “Історія”, т. II, ст. 380; по рос. Жузе, ст. 6.

⁴⁸ Див. Якубій, т. II, ст. 380; рос. Жузе, ст. 6; Балазорій, араб. ст. 206, рос. ст. 16; Гевонд. Вардагат VIII в рос. ст. 72.

⁴⁹ Гевонд, VIII в., (рос. ст. 72) називає місто не Варсан, а “твердиня Амбріотік”. Варсан (вимовляти можна й “Вартан”) називають: Балазорій, араб. ст. 206, рос. ст. 16, та Якубій, т. II, ст. 381, рос. ст. 6.

⁵⁰ Гевонд, рос. ст. 72, Якубій, т. II, ст. 381.

⁵¹ Не так висловлюється про арабів Гевонд, рос. ст. 72. В його очах араби – то х и ж а к и , а хазари – культурніші.

⁵² Гевонд, ст. 72. Ибн-Росте, пис. початку X в., каже, що хазарський прапор це був такий (мідний живовидячки) б у б о н , настромлений на тичку, і виглядав той прапор наче зонтик. Його возив хазарський верховик попереду війська, що пильно дивилося, чи блищить той прапор-зонтик. Див. Ляйд. вид. ибн-Росте, ст. № <...>; у виданні Хвольсона (Спб., 1869) це ст. 19.

⁵³ Якубій – цитоване місце.

⁵⁴ Пор. і в Якубія, ст. 6 рос., про Барду, і про Кабалу; Балазорій, ст. 17 рос. про Барду, арабс. № <...>.

⁵⁵ Так розуміє це місце в Балазорія Якут – географ XIII в., т. IV, Лпц., 1869, ст. 718 в статті “Мімад”.

⁵⁶ Гевонд, рос. ст. 72–73, Балазорій і Якубій в цитованих уступах.

⁵⁷ Якубій і Балазарій, там само.

⁵⁸ Порівн. у Якута, IV, ст. 718:2.

⁵⁹ Балазорій, ст. 207, рос. ст. 17; Якубій, т. II, ст. 382, рос. ст. 7.

⁶⁰ За Кмошком (ст. 367) це був рік 727. Кмошко цитує ибн-аль-Асіра XIII в. та Ілію Нісінського.

⁶¹ Про це – Балазорій, ст. 207; рос. Жузе, ст. 17.

⁶² Якубій, ар., т. II, ст. 395; рос. Жузе, ст. 7.

⁶³ Див. Табарій під р. 110, сер. II, ст. 1506; за єгип. виданням це в т. VIII, ст. 196. По німецьки в “Штрайфцюге” Маркварата, ст. 186; у Кмошка ст. 367.

⁶⁴ Рос. пер., ст. 297.

⁶⁵ Рос. пер., ст. 299.

⁶⁶ Див. у Кмошка, ст. 367, “Короші архів”.

⁶⁷ Якубій, ар. т. II, ст. 382, рос. ст. 7; Таб. II, 1526 (Кмошко).

⁶⁸ Готьє у своїй статті про хазарів в “Новом Востоке” запевняє (288), що грузинський літопис каже про похід хазарів на Закавказчину десь так 731 р. під проводом воєводи Булхана. – Ім’я, розуміється, не є Булхан, а Будучан. Похід його одбувся не бл. 731 р., а в кінці вже VIII в. (про це у нас – черновик, л. 170). Узагалі ж грузинський літопис – джерело каламутне.

⁶⁹ Табарій під 111=729–730 (Кмошко, ст. 367).

⁷⁰ Анахроністичну звістку у Табарія (сер. II, 1527, під. 112=730) я обминаю і лиш попросту нотую (Кмошко, ст. 369).

⁷¹ Балазорій, ар. ст. 207, рос. Жузе, ст. 17.

⁷² <...>

⁷³ Якубій, ар. II, 395, рос. 7.

⁷⁴ Балазорій ар., ст. 207, рос. ст. 17–18.

⁷⁵ Гевонд VIII в., рос. ст. 80.

⁷⁶ Докладніш – у цитованім місці Геванда VIII в.

⁷⁷ Так виходило б з Балазорія.

⁷⁸ Балазорій, араб. ст. 208, рос. ст. 18.

⁷⁹ Ми пам'ятаємо, що якась “Бейда” вже фігурувала в арабо-хазарських відносинах безмалю століття перед цим, за халіфа Омара в VII в. (див. у наш. рукопис л. 81). Ми зазначили там, що слово “бейда” може значити й “пустеля”, “степ”. Що таке у Дорна (ст. 350) Бейда-Ендерь?

⁸⁰ Ибн-аль-Асір під р. 119=737, єгп. вид. т. V, ст. 85; вид. Торнберга т. V, ст. 160.

⁸¹ А саме – між р. Самуром та Шабираном. Див. Балазорій, араб. ст. 208, рос. ст. 18.

⁸² Балазорій араб. ст. 208–209; рос. ст. 18. За староперського царя Дарія, каже Геродот (кн. III, 97), кавказці платили персам таку данину: 100 хлопців і 100 дівчат і раз на 4 роки.

⁸³ Геванд, рос. ст. 81.

⁸⁴ Сильний землетрус у Дербенді 743–44 р. (Теофан під р. 6235, рос. ст. 306) напевне поміг заколотові серед кавказців.

⁸⁵ Балазорій, ар. ст. 209, рос. ст. 19.

⁸⁶ Балазорій, араб., ст. № <...>, рос. ст. 20.

⁸⁷ Масудій, “Золоті луги”, т. II (Пар., 1914), ст. 7, рос. вит. у Караулова, ст. 43 в кавказькому “Сборникъ”, вип. 38, Тифл., 1908.

⁸⁸ Див. у нас вище рукопису ст. 81 і ст. 156. Що під Бейдою можна розуміти Утіль, це так здогадується Маркварт.

⁸⁹ Пізній ибн аль Асір XIII в. У вище цитованому місці фіксує чи не хаганську резиденцію 737 р. саме в Бейді: там ніби й мав з хаганом діло Мерван.

А. Ю. Кримський

“Історія хазар” (неопубліковані фрагменти) /

Підготовка до друку: О. Б. Бубенок, О. О. Хамрай, В. В. Черноіваненко

Основою для публікації відомих фрагментів другої частини монографії “Історія хазар” видатного українського орієнталіста академіка А. Ю. Кримського стали сторінки рукопису, що зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Запропонований увазі читачів фрагмент присвячено подіям початку VIII ст., коли відбувалися хозарсько-арабські війни, що вплинули на історію не лише Хозарського каганату, а й Східної Європи та Кавказу.

Ключові слова: “Історія хазар”, А. Ю. Кримський, українське сходознавство, хозари

А. Е. Крымский

“История хазар” (неопубликованные фрагменты) /

Подготовка к печати: О. Б. Бубенок, А. А. Хамрай, В. В. Черноіваненко

Основой для публикации известных фрагментов второй части монографии “История хазар” выдающегося украинского ориенталиста академика А. Е. Крымского стали страницы рукописи, хранящиеся в фондах Института рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. Вернадского. Предлагаемый вниманию читателей фрагмент посвящен событиям начала VIII в., когда шли хазарско-арабские войны, оказавшие влияние на историю не только Хазарского каганата, но и Восточной Европы и Кавказа.

Ключевые слова: “История хазар”, А. Е. Крымский, украинское востоковедение, хазары